

УДК 257,2:911.372(09)(3)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.47>

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ЯЗИЧНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНИЩИНИ

Семенчук Сергій,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри суспільних дисциплін

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ORCID ID: 0000-0002-4745-7468

У публікації схарактеризовано історію археологічних досліджень і наукових відкриттів низки язичницьких осередків давньоруського часу лівобережжя Середньої Подністрянщини. Проаналізовано джерельну базу й історіографію культових об'єктів регіону, а саме: Збруцького ідола; городищ-святилиць Богит, Звенигород, Говда, Іванківці; ритуального жертovníка в місті Городок; городища-сховища селища Хребтіїв та сокілецького могильника.

Акцентовано увагу на археологічні джерела й історіографію відомого в науці збруцького ідола. Проаналізовано роботи істориків другої половини XIX–XX століття І.І. Срезневського, Я.Ф. Головацького, П.Н. Батюшкова, Ф.Д. Гуревич, В.В. Сєдова, Б.О. Рибаківа, висвітлено думки вчених стосовно іконографічних зображень і уособлення скульптури із Святovitом.

Розглянуто археологічні джерела, які окреслено в роботах і наукових звітах археологічних експедицій 80-х років XX століття Б.О. Тимощука й І.П. Русанової, що вказують на місцезнаходження скульптури та її хронологічну приналежність. У звітах дослідники детально описують історію досліджень трьох пам'яток язичництва на річці Збруч – Богит, Звенигород, Говда, схилиються до думки, що всі три городища утворюють культовий комплекс на Збручі, який існував до XIII століття.

Висвітлено науковий доробок О.М. Приходнюка, який проводив археологічні дослідження ритуального жертovníка в 1966–1968 роках у містечку Городок на Хмельниччині. Розвідкові дослідження в 1987 році здійснено археологічною експедицією під керівництвом В.І. Якубовського на давньоруському городищі-святилиці поблизу селища Іванківці Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області.

Спростовано наукову інформацію дослідників стосовно приналежності хребтіївського городища-сховища до городища святилиця, що в Новоушицькій селищній територіальній громаді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Давньоруський поховальний обряд є предметом досліджень В.А. Захар'єва, який у 90-і роки XX століття проводив археологічні розкопки ґрунтонідоплитового могильника XII–XIII століття в селищі Сокілець Дунаєвської міської територіальної громади Хмельницької області, про що засвідчують наукові звіти експедиції дослідника та низка публікацій.

Ключові слова: лівобережжя Середньої Подністрянщини, осередок, язичництво, джерело, археологія.

Semenchuk Serhii. History of the research of old rus centers of paganism on the left bank of Middle Dniester region

The publication describes the history of archaeological research and scientific discoveries of a number of pagan centers of Old Rus times on the left bank of the Middle Transnistrian region. The source base and historiography of the cult objects of the region were analyzed, namely: the Zbruch idol; Bohyt, Zvenyhorod, Hovda, Ivankivtsi settlement-sanctuaries; ritual altar in the town of Horodok; hillfort-storage in the village Khrebtiiyiv and the Sokilets burial ground.

Attention is focused on the archaeological sources and historiography of the well-known in science Zbruch idol. The works of historians of the second half of the 19th and 20th centuries such as I.I. Sreznevskyy, Y.F. Holovatskyy, P.N. Batyushkov, F.D. Hurevych, V.V. Syedov, B.O. Rybakov were analyzed. The opinions of scientists regarding the iconographic images and personification of the sculpture with Svyatovyt are highlighted.

The archaeological sources outlined in the works and scientific reports of the archaeological expeditions of the 80's of the 20th century of B.O. Tymoshchuk and I.P. Rusanova, indicating the location of the sculpture and its chronological affiliation were considered. In the reports the researchers describe in detail the history of the research of three monuments of paganism on the Zbruch River – Bohyt, Zvenyhorod, Hovda and are inclined to believe that all three hillforts form a cult complex on the Zbruch, which existed until the 13th century.

The scientific work of O.M. Prykhodnyuk, who conducted archaeological research of a ritual altar in 1966–1968 in the town of Horodok in Khmelnytskyi region, is highlighted. In 1987 exploratory research was carried out by an archaeological expedition under the leadership of V.I. Yakubovsky at the ancient Rus settlement-sanctuary near the village of Ivankivtsi of Sataniv village territorial community of Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region.

The scientific information of the researchers regarding the affiliation of the Khrebtiiiv hillfort-storage to the hillfort-sanctuary, located in the Novoushytsya village territorial community of Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region, has been refuted.

The ancient Rus funeral rite is the subject of research by V.A. Zakharyev, who in the 90's of the 20'th century conducted archaeological excavations of the soil of the under-slab burial ground of the 12'th – 13'th centuries in the village Sokilets of Dunayevtsi town territorial community of Khmelnytskyi region, as evidenced by the scientific reports of the researcher's expeditions and a number of publications.

Key words: left bank of Middle Transnistria, center, paganism, source, archeology.

Осередки язичництва лівобережної частини Середньої Подністрянщини завжди були в полі зору дослідників. Особливо із середини XIX ст. значний інтерес до цієї проблематики виявляли вітчизняні та зарубіжні історики, археологи, етнографи, фольклористи. Отже, для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела, значною мірою враховано етнографічні матеріали. Із цією метою використано дані археології, які дозволяють пролити світло на безліч темних плям у світобаченні слов'ян, з'ясувати конкретні уявлення про релігійні обряди та розкрити роль релігії в житті давнього суспільства.

Археологічні джерела, що стосуються язичницьких слов'янських вірувань досліджуваного регіону, ще мало систематизовані. У більшості наукових праць щодо слов'янського язичництва наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток і згадуються найбільш відомі знахідки ідолів та інших культових осередків. Хоча число культових об'єктів слов'ян, відкритих археологами останніми роками, швидко зростає та висвітлюється в багатьох публікаціях.

Стосовно Збруцького ідола в літературі було висловлено чимало суперечливих думок. Одні вважали його слов'янським, інші відносили до розряду тюркських кам'яних бабів і підшукували йому аналогії аж до Тибету та Монголії. Деякі датували IX ст. н.е., інші вирішували поглибити дату дуже точно – до першої половини I ст. до н.е. і пов'язати його з кельтами [30, с. 236].

Один з авторів історичної літератури другої половини XIX ст. І.І. Срезневський у публікації «Збручський истукан Краковського музею» (1853 р.) подає опис скульптури, зазначаючи розміри, вагу ідола, чого немає в інших публікаціях, та називає його ідолом Святовита [33, с. 163]. Український історик, етнограф Я.Ф. Головацький у роботі «Объ изсльдовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» (1869 р.) описує виявлення кам'яного стовпа Святовита поблизу с. Городниця в руслі р. Збруч і порівнює його з ідолом Святовита у прибалтійських слов'ян [6, с. 223].

Російський історик П.Н. Батюшков у своїй книзі «Подолія. Историческое описание» (1891 р.) зазначає, що в 1848 р. в Подільській губернії, у р. Збруч поміщиком м. Гусятин Мечиславом Потоцьким знайдено кам'яну стелу заввишки 4 аршини із зображенням чотирьох облич. Цей моноліт переданий М. Потоцьким до археологічного музею при Краківському університеті. П.Н. Батюшков схиляється до думки, що кам'яний ідол із Збруча є уособленням бога Святовита. На його думку, Поділля є найродючішою землею, тому такий ідол, як Святовит, мав користуватися серед подол'ян особливою повагою [2, с. 80].

Авторка ґрунтовної публікації «Збручський ідол» (1941 р.) Ф.Д. Гуревич зазначає, що внаслідок посухи в серпні 1848 р. обміліла р. Збруч і австрійські прикордонники помітили верхню частину скульптури – кам'яну шапку. Вона відносить скульптуру до язичницького божества IX–XI ст. Дослідниця не відкидає думки, що низка елементів, характерних для кам'яних баб, є також на зазначеній скульптурі, це положення рук із рогом, що зайвий раз підкреслює вплив кочових народів, від яких слов'янське населення Галичини не було ізольоване [7, с. 279–287].

Збруцького ідола згадує у своїй монографії «Восточные славяне в VI–XIII вв.» В.В. Сєдов (1982 р.), умовно називає його Святовитом [31, с. 266].

Щодо інтерпретації зображень на Збруцькому ідолі, маємо ґрунтовну версію Б.О. Рибаківа в монографічному дослідженні «Языческие святилища Древней Руси» (1987 р.), який вказує на те, що ідол являє собою цілу космогонічну систему, картину всесвіту, де у верхньому ярусі проживали мешканці неба, у середньому – люди землі, у нижньому – божества, які підтримують всесві [30, с. 249–250].

В узагальнюючій монографії, присвяченій слов'янському язичництву Подністров'я, «Языческие святилища древних славян» (2007 р.) автори І.П. Русанова та Б.О. Тимошук відносять Збруцького ідола до слов'янських стел за низкою особливостей, як-от: чотиригранна форма стовпа, манера зображень рельєфних фігур, положення рук, форма кам'яної шапки, та вказують часом його створення X–XI ст., після обстеження на місці знахідки та відкриття слов'янських городищ-святилищ. У дослідженні автори доводять, що всі три городища-святилища – Богит, Звенигород, Говда, які виникли приблизно водночас на межі X–XI ст., утворюють культовий комплекс на Збручі й існували до середини XIII ст., а Звенигород – ще до другої половини цього століття [27, с. 15–60].

Кам'яний ідол, випадково знайдений у 1848 р. в р. Збруч, досі притягує до себе увагу неповторністю свого вигляду та розміщених на ньому зображень, які не мають аналогів у світі. Знахідка привела до появи багатьох наукових праць та викликала безліч дискусій стосовно часу, коли був виготовлений ідол, щодо значення етнічної приналежності його творців, місця, де він міг стояти. Для вирішення цих питань необхідно було дослідити та виявити всі археологічні реалії на місцевості, де знайдено скульптуру.

Археологічні дослідження 1984–1989 рр. під орудою І.П. Русанової та Б.О. Тимощука привели до відкриття на Збручі в безпосередній близькості від місця знахідки ідола трьох городищ-святилищ – Богит, Звенигород і Говда. Дослідження городища-святилища Богит та інших городищ дозволили з'ясувати дату, причетність і першопочаткове місцезнаходження Збруцького ідола [32, с. 48].

Під час досліджень язичницьких святилищ на Збручі у Прикарпатській експедиції системно брали участь М.О. Ягодинська й І.О. Гавритухін, С.В. Пивоваров, Н.П. Тельнов та інші. Дослідження проводились силами студентів Чернівецького, Київського, Воронежського, Тверського університетів, Тернопільського, Нижньогородського, Луганського педінститутів [27, с. 5].

Результати досліджень Прикарпатської експедиції висвітлено у звітах експедицій, як-от: Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН УССР 1984 г. (автор І.П. Русанова, 1984 р.) [23, арк. 1–23], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1985 г. (автори: І.П. Русанова, Б.О. Тимошук, 1985 р.) [28, арк. 1–22], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г. (1987 р.) [29, арк. 1–55], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1988 г. (1988 р.) [24, арк. 1–41]. У звітах дослідники детально описують історію досліджень трьох пам'яток язичництва на р. Збруч: Богит, Звенигород, Говда, знайдені знаряддя праці, керамічні та ювелірні вироби, зброю, кінську зброю, характерні для періоду Давньої Русі, культові та господарські споруди, знайдені на городищах, капищах, інші знахідки, які доводять приналежність цих укріплених центрів до городищ-святилищ.

Проблематиці слов'янського язичництва присвятив свої наукові праці відомий буковинський дослідник Б.О. Тимошук: монографію «Східні слов'яни VII–X ст.: плем'я, язичництво, початки держави» (1999 р.) [36, с. 109] та публікацію «Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ» (1989 р.) [34, с. 74–83]. На особливу увагу заслуговують спільні публікації І.П. Русанової та Б.О. Тимощука «Збручское святилище» (1986 р.) [25, с. 90–99], «Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища» (1987 р.) [26, с. 401–402], у яких дослідники на основі археологічних джерел з'ясовують реальну картину розвитку язичництва на місці виявлення Збруцького антропоморфа та його околиць. Отримані Б.О. Тимощуком у результаті багаторічних системних археологічних досліджень на основі нової дослідницької методики матеріали становлять потужні підвалини джерелознавчої бази для вивчення релігійного життя середньовічного населення краю, що відзначилося значною когортою науковців [17, с. 5; 20, с. 3–4]. До найвагомішого здобутку в цей час варто віднести віднайдення Б.О. Тимощуком спільно з І.П. Русановою місцезнаходження Збруцького ідола, віднесення його до давньоруських старожитностей. Це відкриття з даними язичницьких святилищ інших регіонів дало підстави стверджувати про існування на Русі у XII–XIII ст. осередків язичництва, які протягом кількох століть не змогло витіснити християнство [20, с. 3–4]. Інформацію про ці пам'ятки було вміщено в «Історії міст і сіл УРСР. Тернопільська область» (1973 р.) [14, с. 243].

У 1966–1968 рр. проводились археологічні дослідження ритуального жертovníка під керівництвом О.М. Приходнюка на поселенні VI–VII ст. у м. Городок (центр Городоцької міської територіальної громади в межах Хмельницького району Хмельницької області), в урочищі Гнилий Кут [1, арк. 36]. Свої наукові здобутки дослідник висвітлив у ґрунтовному монографічному дослідженні «Слов'яни на Поділлі VI–VII ст.» (1975 р.) [22, с. 88]. Святилище в м. Городок згадує у своїй праці «Восточные славяне в VI–XIII вв.» (1982 р.) російський археолог-славист В.В. Седов [31, с. 262–263], також цю пам'ятку характеризує як ритуальну споруду на селищі український археолог Д.Н. Козак у монографії «Венеди» [16, с. 137].

У 1987 р. розвідкові дослідження здійснила археологічна експедиція тодішнього Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В.П. Затонського під керівництвом В.І. Якубовського на давньоруському городищі поблизу с. Іванківці Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області. Результати досліджень цієї пам'ятки В.І. Якубовський опублікував у статті «Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях» (1994 р.), де дослідник зазначає, що це укріплення могло виконувати роль релігійного центру [37, с. 64–68]. До цієї пам'ятки звертається у своїй публікації «Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі» (1987 р.) відомий

дослідник І.С. Винокур, який пов'язує Іванковецьке городище з давньоруським язичницьким культовим центром [5, с. 42–43].

У радянській історіографії побутує думка відомих дослідників слов'янського язичництва Б.О. Тимощука й І.П. Русанової, які в публікації «Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута» (1983 р.) зазначають, що поблизу с. Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької області є ще одне городище-святилище. Воно розташоване на високому кам'яному мисі, його площа з напільного боку відгороджена двома невисокими валами. У центрі площадки городища ще в кінці XIX ст. стояла «кам'яна баба» [35, с. 170]. У публікації дослідники посилаються на роботу М.Ю. Брайчевського «Археологічна розвідка у Новоушицькому районі» (1955 р.) [3, с. 178]. У свою чергу М.Ю. Брайчевський, який побував перед тим на Хребтіївському городищі в 1951 р., про що свідчить Отчёт о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы), у якому автор зазначає наявність в урочищі На Ріжку кам'яної баби та невеликого, але досить цікавого, городища [4, арк. 35–37]. Для уникнення плутанини автор дослідження, побувавши на цьому городищі у 2016 р., стверджує, що урочище На Ріжку розташоване за 1,135 км на схід від згаданого городища та за 1,735 км на південний схід від села Хребтіїв, а Хребтіївське городище розташоване в урочищі Погоріла. Автор дослідження поділяє думку С.П. Маярчака, який у своїх монографіях «Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я» (2006 р.) та «Історико-культурний розвиток Середньодністровського лівобережжя в IX–XIII ст. і формування Пониззя» (2018 р.) стверджує, що М.Ю. Брайчевський помилково вважав, що саме на городищі знаходилась хребтіївська баба (ідол). Однак у літературі XIX ст. вказувалося, що баба знаходилась в іншому урочищі – На Ріжку. Тому не дивно, що нікому з дослідників не вдалося знайти цей антропоморф [18, с. 38; 19, с. 97]. Отже, автор публікації вважає, що без цілеспрямованих археологічних досліджень важко погодитись із думкою про віднесення цієї пам'ятки до городища-святилища. Автор схиляється до думки про належність укріплення до городища-сховища, де могли мати притулок на випадок небезпеки мешканці ближніх поселень.

Археологічною експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В.А. Захар'євим у 1992–2001 рр. досліджувались давньоруські могильники в околицях села Сокілець Дунаєвецької міської територіальної громади Хмельницької області [11, с. 53–54]. Найбільш дослідженими та вивченими для пізнання духовного життя мешканців лівобережної частини Середньої Подністрянщини є курганний могильник кінця XI–XII ст. в урочищі Могилки, який досліджувався у 1992, 1993, 1995 рр., поблизу с. Сокілець [11, с. 72; 8, с. 75–77; 15, арк. 5–6].

Протягом 1992–1997, 2001 рр. проводились дослідження в урочищі Батарей давньоруського комбінованого ґрунтопідплитового могильника XII–XIII ст. [9, с. 65]. На цьому могильнику в 1993–1994 рр. знайдено ознаки язичницьких святинь: стилізований фалоподібний ідол і хлібцеподібний камінь. Результати цих досліджень В.А. Захар'єв висвітлив у «Звіті про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області в 1995 р.» (1995 р.) [10, арк. 16–17], «Науковому звіті про дослідження в 1994 р. давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області» (1995 р.) [21, арк. 1–15], у низці публікацій, як-от: «Дослідження на Дунаєвеччині» (1993 р.) [9, с. 64–68], «Місце та роль Сокільця в історії Поділля» (1997 р.) [11, с. 72], «На Галицькому порубіжжі» (2001 р.) [12, с. 14–17], «Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокільця» (2003 р.) [8, с. 75–77], «Сокілецька церква XII–XIII ст. в контексті давньоруського дерев'яного зодчества України» (2013 р.) [13, с. 241–242].

Отже, у процесі вивчення історії досліджень давньоруських осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини з'ясовано, що з дослідженого регіону походять значна джерельна база й історіографічний матеріал.

Історія досліджень вказує на те, що стосовно Збруцького ідола, виявленого в 1848 р., немає однастайності серед дослідників щодо іконографічної приналежності скульптури. Водночас чітко визначено дослідниками Б.О. Тимощуком та І.П. Русановою функціональні приналежності та хронологічні рамки трьох городищ-святилищ – Богит, Звенигород, Говда.

Серед опублікованих писемних джерел, що віддзеркалюють стійкі язичницькі традиції регіону, мають археологічні здобутки відомі дослідники О.М. Приходнюк (ритуальний жертвник м. Городок) і В.І. Якубовський (городище святилище Іванківці).

Велике значення для вивчення давньоруського поховального обряду досліджуваного регіону мають археологічні джерела з розкопок під керівництвом В.А. Захар'єва, що засвідчує джерельна база, яка зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України, Хмельницькому обласному

краєзнавчому музеї, археологічній лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також низка монографій і наукових публікацій дослідників.

Отже, аналіз джерел доводить існування стійких культових традицій прадавнього населення ойкумени до і після релігійної реформи князя Володимира Великого.

Література:

1. Аннотированные списки на памятники археологи Городецкого района // Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ф. 8. Пам'ятки Хмельницької області. 249 арк.
2. Батюшков Н.П. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург : типография Товарищества «Общественная польза», 1891. 264 с.
3. Брайчевский М.Ю. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1955. Т. V. С. 178.
4. Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы) Каменец-Подольская область // Науковий архів інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
5. Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології : тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 41–43.
6. Головацкий Я.Ф. Обь изльдовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине. *Труды I Археологического съезда в Москве 1869 г.* Москва : Синодальная Типография, 1871. С. 219–240.
7. Гуревич Ф.Д. Збручский идол. *Материалы исследований по археологии*. 1941. № 6. С. 279–287.
8. Захар'єв В.А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Соکیلця. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник наукових праць*. Вип. III. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. С. 75–77.
9. Захар'єв В.А. Дослідження на Дунаєвеччині. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.* Київ, 1993. С. 64–65.
10. Захар'єв В.А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області у 1995 р. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1995/57 24 с.
11. Захар'єв В.А. Місце та роль Соکیلця в історії Поділля. *ACADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленка (90-річчя від дня народження) : історичні дослідження*. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 71–73.
12. Захар'єв В.А. На Галицькому порубіжні. *Літопис Хмельниччини : краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2001. С. 13–17.
13. Захар'єв В.А. Сокілецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України. *Історія, культура та освіта : християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ)*. Хмельницький : Видавництво ХІ МАУП, 2013. С. 238–248.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область : у 26 т. Київ : Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.
15. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про навчально-виховну роботу кафедри за 1995–1996 н. р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р.-302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Оп. 12. Спр. 939. 19 арк.
16. Козак Д.Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
17. Масан О.М., Мисько Ю.В. Патріарх української та буковинської археології. Борис Онисимович Тимошук: Бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). Чернівці : Місто, 1999. 39 с.
18. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.
19. Маярчак С.П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя : монографія. Хмельницький : ФОП Сторожук О.В., 2018. 488 с.
20. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Життєвий та творчий шлях Б.О. Тимошука. *Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя : тези Міжнародної наукової конференції. Присвячено 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука*. 10–11 квітня 2009 р. Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 3–4.
21. Науковий звіт про дослідження у 1994 р. давньоруського могильника в урочищі «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Ф. О-100. 17 арк.
22. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). Київ : Наукова думка, 1975. 155 с.
23. Русанова И.П. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН УССР 1984 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1984/97. 23 арк.
24. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1988 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1988/62. 41 арк.
25. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Збручское святилище. *Советская археология*. 1986. № 4. С. 90–99.
26. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища. *Археологические открытия 1985 г.* Москва : Наука, 1987. С. 401–402.
27. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 2007. 304 с.
28. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР за 1985 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1985/110. 22 арк.

29. Русанова І.П., Тимошук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР за 1987 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1987/111. 55 арк.
30. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 365 с.
31. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 327 с.
32. Семенчук С.О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н.е. – пер. пол. I тис. н.е. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура, 18–19 листопада 2010 р.* Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 46–50.
33. Срезневский И.И. Збручский истукан Краковского музея. *Записки Русского Археологического Общества.* 1853. Т. 5. С. 163–196.
34. Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ. *Древние славяне и Киевская Русь.* Киев : Наукова думка, 1989. С. 74–83.
35. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. *Советская археология.* 1983. № 4. С. 161–173.
36. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці : Прут, 1999. 220 с.
37. Якубовський В.І. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях. *Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля* : збірник наукових праць. Городок : БМ, 1994. С. 41–43.